

УДК 930.85

О-92

Леонід ОХРИМЕНКО

ЛЮДИНА ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ: ВІД МАС ДО ІНДИВІДА

У статті аналізуються поняття мас та індивіда в контексті повсякденності. Стверджується, що повсякденність не тільки є формою, яка продукує, але і такою, що уможлиблює виявити точки зростання індивідуального, оскільки саме в повсякденності реалізується проектність діяльності, здійснюється робота і проблематизація життєвих ситуацій, що може бути здійснено тільки у діяльності індивіда.

Ключові слова: *індивід, маси, модернізм, повсякденність, постмодернізм.*

Постановка проблеми. Актуальність теми людини в контексті повсякденності зумовлена двома групами причин. Перша група пов'язана з характером сучасного суспільства, що діагностується найчастіше як масове суспільство чи суспільство споживання. Враховуючи, що теоретичне маркування феномену часто накладає на нього серйозний відбиток, наприклад, посилюючи риси масовізації, ми бачимо в соціальній реальності тенденцію до нівелювання індивіда. Водночас у суспільстві виявляється дефіцит форм і просторів прояву індивідуальності, хоча очевидно, що подолання масовізації суспільних процесів вимагає виходу на авансцену історії свідомого індивіда, здатного взяти на себе відповідальність якщо не за суспільство, то за самого себе.

Друга група причин пов'язана зі станом соціально-філософської теорії, в якій спостерігається певна невідповідність теоретичного інструментарію характеру феноменів, які піддаються аналізу. Інакше

кажучи, нам потрібно відповісти на питання, чи можна виключно теоретичними засобами модерну “схопити” постмодерністські (і навіть постпостмодерністські) форми соціальної реальності? Це питання у дещо провокативній формі поставлене Ж. Бодрійром, який пише, що маса не досягається ні політичним, ні соціологічним інструментарієм. Але маса епохи “пост-” аж ніяк не тотожна масам епохи модерну. Якщо маси були здатні репрезентуватися, описуватися соціологічно і політично, то маса – саме маса епохи постмодерну, яка еволюціонує – цими категоріями не досягається.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти феномену масовізації були розглянуті соціальною теорією й соціальною філософією досить ґрунтовно, що підтверджується різноманіттям теорій. Зазначимо, що активний розвиток цих теорій відбувся у час становлення епохи модерну (середина XIX ст.), коли активно почали розроблятися питання пов’язані зі співвідношенням мас і особистості.

Смисловий зміст поняття “маса” у соціальній теорії варіюється залежно від того аспекту дійсності, який висвітлюється у тій чи тій теоретичній моделі. Так, маса постає як натовп у працях Г. Лебона, Е. Канетті [3; 5]; маса як публіка у Г. Тарда [1]; маса як “гетерогенна аудиторія, <...> що протистоїть класам” у дослідженнях Г. Блумера [2]; маса як результат зниження рівня сучасної цивілізації, що виражається у послабленні ступеня впливу з боку правлячих еліт – Х. Ортега-і-Гассета [7]; маса як форма, нездатна сприймати смисли, описана у дослідженнях Ж. Бодрійра [4] та ін.

Негативні політичні наслідки масовізації людини і суспільства відзначають багато дослідників, зокрема Х. Арендт і Е. Фромм [6]. У російській соціальній теорії проблема мас почала активно розроблятися дещо пізніше – з 60-х рр. XX ст. На відміну від західноєвропейської традиції вивчення цього феномену, яке сфокусувалося передовсім довкола соціально-культурних наслідків розвитку сучасної цивілізації, російська традиція розробляла, в основному, проблеми пов’язані з феноменами масової свідомості та масової культури. Пізніше ця проблематика досліджувалася В. Лукіним, знаходячи своє відображення у зв’язку масової свідомості з політичними реаліями розвинених капіталістичних суспільств. Масова свідомість як феномен, пов’язаний із політичними змінами росій-

ської дійсності у 90-х рр. XX ст., досліджувався Д. Ольшанським та ін. [6].

Щодо теоретичного осмислення повсякденності, то можна констатувати, що самостійним предметом дослідження соціальних наук вона стає одночасно зі становленням теорії мас (середина XIX ст.) і виявилася своєрідним кордоном, подолання якого виявило нове проблемне поле, пов'язане з формами існування людини. На початку XX ст. із галузі власне історичної проблематика повсякденності починає проникати у сферу соціології, де розробляються її аспекти, пов'язані з просторовими структурами суспільних відносин, формами соціальної дії та взаємодії, що привело до становлення теоретичних основ повсякденного життя, оформлених у концепцію етнометодології.

У філософії теорія повсякденності розробляється в екзистенційному річизмі (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр та ін.), феноменологічному (Т. Лукман, А. Шюц). Поняття “життєвого світу”, яке часто ототожнюють з поняттям повсякденності, розглядається у теоріях Ф. Броделя, Е. Гуссерля та ін. Повсякденність як область комунікативної дії представлена також у концепції Ю. Габермаса.

Проблема повсякденності розроблялася у тісному взаємозв'язку з теоретичними підставами західноєвропейської думки. Перетин теорій мас і повсякденності в зарубіжній і вітчизняній філософській думці вже було реалізовано, однак переважно у фокусі взаємодії буденної та масової свідомості, що частково обмежує аналіз феномену мас гносеолого-епістеміологічним контекстом. Так, зіставляючи буденну і масову свідомість, деякі дослідники відзначають сутнісну близькість цих феноменів, а інші наполягають на їхній нетотожності, зокрема через наявність у масовій свідомості елементів спеціалізованої свідомості, наприклад, наукових понять [8].

Мета статті – проаналізувати форми і способи існування індивіда та мас через аналіз методологічних основ теорії мас і теорії повсякденності у ракурсі сучасної ситуації.

Звернення до історії поняття маси, а також до історії вивчення феноменів, що цим поняттям можуть бути позначені, спонукає виявити три значення, ключових для його функціонування у просторі соціальної теорії: як натовп; непривілейовані соціальні верстви та інтелектуально нерозвинені верстви населення. Багато дослідників часто не проводять між ними чітких розмежувань.

Причини цієї тенденції полягають у тому, що маси як незаможні, експлуатовані, непривілейовані верстви, які, як правило, виявляються ще і найменш освіченими, складають більшість будь-якого суспільства. І хоча цей критерій відносний, але, варіюючи в різних суспільствах і культурах, зберігає свою головну особливість – протиставленість мас різним типам еліт (політичним, економічним, інтелектуальним та ін.).

Значення “маса як натовп” виділяється з усіх інших значень тим, що в основу утворення цього поняття покладено абстрактну кількісну ознаку: тілесна співприсутність великої кількості людей в одному місці [3]. Зв’язок цього значення з іншими значеннями поняття “маса”, на наш погляд, вельми органічний. Кількість – це властивість байдужа до якості, яка може бути абсолютно будь-якою. Натовпи, прагнучи до кількісного зростання, можуть убирати в себе будь-які якісні особливості одиниць, що входять до них. Однак маса як натовп унаслідок цілої низки психологічних змін, виникнення яких виявляється незалежним від соціальної, класової та іншої приналежності людини, принципово відрізняється від маси як тих чи тих верств суспільства. Натовп – це дуже важлива характеристика, врахування якої визначає соціальну групу не тільки з погляду кількісного зростання, але і нової якості, яка виникає внаслідок об’єднання людей у натовп. Кількісні характеристики суспільства є предметом наукового інтересу вже у теоріях англійської політекономії. Розуміння маси як непривілейованих і інтелектуально нерозвинених верств населення має яскраво виражений оцінювальний характер.

Під час процесу вивчення становлення теорії повсякденності ми доходимо до того, що феноменологічна традиція дослідження повсякденності, яка склалася у соціальній теорії модерну і рефлексуюча цю епоху, виявляється необхідною та найбільш плідною базою для подальшого вивчення означеної нами проблематики.

Найбільш детально і різнобічно концепція повсякденності розроблена А. Шюцем. Повсякденність розуміється ним як одна з кінцевих областей значення. Кожна кінцева область значення – це певний тип (або система типів) явищ індивідуальної свідомості. Тут повсякденність вирізняється орієнтованістю на сприйняття всіх об’єктів досвіду з позицій індивідуальної біографічної ситуації,

точкою відліку для якої є індивідуальне тіло з його “тут і зараз”, що взаємодіє з матеріальними предметами довкола нього [9].

Одні і ті ж предмети, події та ситуації можуть осмислюватися людиною у різних кінцевих областях значення, які мають різні когнітивні стилі. Виходить, що самі когнітивні стилі, специфічні для кожної кінцевої області значення, задають різні межі та зміст досвіду, який потрапляє в поле зору цих областей.

Сьогодні, за свідченням В. Кемерова, повсякденність уже не може розглядатися так однозначно, як це робить класична теорія, описуючи її як форму примітивних загальнодоступних смислів. Теорії мас і теорії повсякденності в їхній класичній формі виявляють безліч аспектів, що дають нам змогу виявити подібність у цих феноменах (традиціоналізм, примітивізація, низький рівень інтелектуального розвитку, маніпульованість, рутинізація свідомості й автоматизація діяльності) [6].

Проведений аналіз характеристик мас і повсякденності уможливорює виявити таку закономірність: маси протиставляються тим групам людей, які відрізняються від них передовсім інтелектуальним рівнем розвитку. Такими групами постають, як правило, інтелектуальні еліти. Повсякденність, своєю чергою, протиставляється іншим кінцевим областям значення, що відрізняється від неї способом мислення та глибиною пізнання явищ і процесів.

Описані нами характеристики мас і повсякденності працюють лише в умовах твердої сучасності (яку описує класична теорія модерну). Сьогодні ж, в умовах плинної сучасності, багато з описаних характеристик проявляють себе як амбівалентні. Традиційність, наприклад, є сьогодні вже не негативною характеристикою повсякденності, а позитивною, так як створює особливо важливий острівець стабільності у ситуації, коли усе плине, розламується, ніщо не володіє хоч якоюсь стійкою цінністю. Примітивізація виявляється властива усім галузям знання, включаючи ті, які традиційно вважалися далекими від неї (наприклад, наука і мистецтво).

У точках перетину цих зазначених теорій ми виявляємо людину мас, що існує винятково у межах повсякденності та неспеціалізованих кінцевих областях значення, що буде слугувати підставою для розгляду питання про способи виходу людини мас за межі повсякденності, а значить можливості розриву масовізації.

Суспільству класичного (індустріального) типу, що є предметом дослідження теорії повсякдення і теорії мас, властиве прагнення до жорсткої вертикалізації. Уявлення про вертикалі поширюється на всі фундаментальні явища і принципи, що розглядаються цими теоріями, у тому числі й на кінцеві області значення, загальнолюдські, трансцендентальні цінності. Загальною матрицею вибудовування аксіологічних установок є матриця однієї зі спеціалізованих кінцевих областей значення, яка в ієрархії посідає найвищий ступінь [7].

Однак дослідники, розмірковуючи в річищі феноменологічної традиції, виявляють дуже важливий момент: будь-яка людина, навіть будучи здатною виходити у сферу спеціалізованих кінцевих значення, неодмінно повертається в повсякденність. областей Отже, прожити життя у цих кінцевих областях значення, а значить керуватися винятково цінностями, продукованими цими областями, неможливо.

Подолання повсякденності як форми, що продукує та відтворює масові характеристики, можливе лише на рівні індивіда у просторі повсякденності, так як сам вихід, напруга є дією, дійством, роботою. Маса ж, елімінуючи все суб'єктивне, здавалося б, виявляються нездатними до подолання повсякденності. Але при глибшому аналізі з'ясовується, що повсякденність проявляє свої антиномічні властивості: з одного боку, вона дійсно є формою існування мас, а з іншого, тільки через подолання властивої їй масовізації виявляється можливим вихід у спеціалізовані кінцеві області значення, існування яких можливе лише індивідуалізовано.

Сьогодні ми можемо спостерігати якісну зміну характеру і характеристик самих феноменів мас і повсякденності. З одного боку, можна констатувати виникнення феномену "інтелектуальної маси" або "масового інтелектуалізму". Йдеться про те, що якоюсь мірою смисли кінцевих областей значення потрапляють у свідомість мас. Сьогодні маси оперують багатьма поняттями, які не властиві були їм раніше. Інша справа, що це інтелектуалізм зі зниженим пафосом, де цінності спеціалізованих кінцевих областей значення наявні у перетвореній формі через посередництво вихолощення смислів, від початку властивих цінностям науки, мистецтва тощо [2].

З іншого боку, відбувається стрімка зміна характеру повсякденності. Якщо раніше вона являла собою щось локальне та обмежене суб'єктивним досвідом, то сьогодні навіть особистий досвід набуває глобального характеру, невпинно множачи повсякденності: є повсякденність побуту, роботи, укладення міжнародних договорів, спілкування в соціальних мережах тощо. Сама повсякденність, отже, стає іншою, і ми виявляємо різні її пласти. Вона одночасно розширюється просторово та атомізується у часі, оскільки змінюються її відрізки – з повсякденності вона перетворюється в повсечасність. Повсякденність традиційно характеризується розміреністю, набуває ознак динамічності. У постійній зміні її зрізів знову з'являється можливість її розривів, у яких знову включається робота, проблематизація, рефлексія. Глобалізація простору співіснує в повсякденності з атомізацією часу.

В аналізі людини маси у межах зазначених теорії ми наражаємося на звинувачення мас у небажанні слугувати високим ідеалам. Як було показано, ця критика багато в чому виправдана, зумовлена тим, що маси не сприймають цінності науки, мистецтва, релігії, коли діяльність у цих сферах гранично раціоналізується, йдучи в спеціалізовані кінцеві області значення. При цьому, як ми виявили, у пошуку “чистих” форм утрачається власне цілісна людська складова цих видів діяльності. Водночас аналіз показує, що помилково характеризувати маси людей, котрі керуються винятково споживчими установками й егоїзмом. Варто врахувати: кожна людина, як правило, поєднує в собі позитивні та негативні риси морального обличчя. Отже, відсутність служіння цінностям, похідним від спеціалізованих кінцевих областей значення, ще не означає аморальності людини. Навпаки, повсякденність є сферою функціонування моральних цінностей, більше того, моральність атрибутивна повсякденності. Відносини людей у повсякденному житті є основним матеріалом, що регламентується моральними принципами як стародавніх, так і сучасних культур. Відповідно однозначно негативний моральний портрет мас є необґрунтованим, навіть якщо цілком погодитися з неприйняттям масами так званих “високих” цінностей [6].

Тут ми підходимо до вияву непроаналізованого аспекту в теорії мас. Причина його появи полягає в тому, що негативна оцінка ціннісних установок мас не дозволила побачити реальні підстави

моральної поведінки та необхідності морального вибору, здійснюваного у повсякденному житті. Будучи представниками інтелектуальних еліт, теоретики мас чутливі до тієї обставини, що маси байдужі до цінностей важливих для теоретиків, наприклад, до цінностей, які приходять із кінцевих областей значення, пов'язаних із філософією, наукою, політичною теорією, елітарним мистецтвом тощо. Проте моральність поведінки людини маси в її повсякденному житті виявляється при цьому для багатьох авторів за межами розгляду.

Якщо говорити про моральність як єдність моральної поведінки і морального вибору, то вона можлива саме в повсякденності. Вона неминуче приводить людину до необхідності входу до практичної сфери, бо без практики та реальної взаємодії між людьми існування моральності неможливе. Але людина, яка перебуває в просторі моральності, одночасно буде існувати на рівні моралі, виходячи на рівень належного, вона обов'язково проблематизує ситуації повсякденного життя. Порушення моральних норм і правил, що відбувається в той чи той момент у кожного, виводить людину за межі звичної моральної поведінки в область проблематизації. Безумовно, існує деяка формальна сторона моральності – етикет, який насправді прямого відношення до моралі не має. Можна володіти величезним масивом спеціалізованого знання, бути обізнаним у тонкощах етикету, але не бути при цьому моральним, оскільки сфера проблематизації моральних феноменів зосереджена не на рівні теоретизування, а практичної поведінки.

Відмова людини діяти у межах “належного” спонукає її вийти з деякої форми масовидності. Ситуації розриву повсякденності та масовидності сприяють оцінці можливостей людини, оскільки вихід за ці межі може привести людину або у спеціалізовані кінцеві області значення, або примітивізувати її до рівня тваринного існування [8].

Окрім того, повсякденність у такому ракурсі постає як можливість, якийсь простір можливості метафізичного зростання. У цьому сенсі кінцеві області значення – це, радше, з площини дійсного. Дійсними значення цих областей стають теж після того, як будуть адаптовані у сфері повсякденності (за допомогою роботи). Моральність як форма практичної поведінки, яка реалізується лише при здійсненні індивідом морального вибору, сприяє визначити

потенційні точки розриву масовізації, а, отже, можливості індивідуалізації [8]. Ці точки не потрапили у фокус дослідження соціальної теорії епохи модерну. Але саме їхнє дослідження дає підстави проаналізувати можливість зростання індивіда з мас (маси). Цей хід виявився затребуваним у сучасній соціально-філософській теорії, яка звернулася до феномену повсякденності і, природно, зіткнулася з необхідністю переосмислення феномену мас.

Аналіз постмодерністської теорії дає змогу виявити важливу закономірність: представник еліти виявляє в певних ситуаціях здатність залучатися, провалюватися у маси. Відповідно ми можемо спостерігати безкінечне розширювання горизонту мас, що виявляються здатними вміщувати в себе людей незалежно від їхнього соціального статусу, культурного розвитку і будь-яких інших відмінностей, що мають значення як на рівні індивідуальному, так і громадському.

Маси, які здатні включати в себе людину еліти, постають перед нами формою і необхідною базою для можливого індивідуального зростання.

Зараз ми перебуваємо в історичній ситуації, коли механізми м'якого примусу відсутні, а отже, ніщо не гарантовано. Навіть такі життєво важливі для людини соціальні гарантії, як працевлаштування чи сім'я, перестають бути запорукою стабільності. У цій ситуації тільки індивід у його особистісному, індивідуальному вияві здатний "склеїти" соціальні осередки, що розпалися. Однак можливим це стає лише у разі здійснення особистого зусилля, аж ніяк не за допомогою традиції чи державної підтримки.

Спіраючись на викладене, це вже не той класичний індивід, який є ідеалом епохи модерну. Самість і суб'єктність його проявляються не у відстороненості від суспільства та принциповій ієрархізованості, на яку ми натрапляємо, наприклад, у титанізмі як ідеалі епохи Відродження. Можливість реалізації ідеї невідповідної людини у ситуації, що діагностується епохою постмодерну як ситуація невідповідного людині знання, дає підстави стверджувати, що індивід епохи "пост-" може і має існувати у формі субстанційності.

Оскільки субстанційний індивід передбачає взаємозалежність теоретика і маси, то виявляється, що саме маси є формою, яка продукує субстанційного індивіда. Сама можливість його існування може бути забезпечена лише за допомогою постійної взаємодії в контексті "еліта – маса".

Висновки. Отже, повсякденність є не лише формою, яка продукує та відтворює маси, але і такою, що дає підстави виявити точки зростання індивідуального, оскільки саме у ній реалізується проектність діяльності, здійснюється робота і проблематизація життєвих ситуацій, яка може бути здійснена тільки у діяльності індивіда. Завдяки взаємному накладенню модерністських теорій мас і повсякденності можемо говорити про те, що характеристики обох досліджуваних феноменів у межах цих теорій можуть “працювати” переважно в умовах “твердої” сучасності. По-перше, вони виявляють здатність проникнення в спеціалізовані сфери людського досвіду через реалізацію проектності, роботи, проблема-тизації; по-друге, демонструють метафізичний потенціал, який виявляється в безумовності морально-етичних учинків і уявлень, а також естетичних установок, що було недостатньо враховано у теоріях модерну.

Література

1. Баженов Н.Н. Габриель Тард, личность, идеи и творчество : [Речь, произнесенная в торжественном годичном заседании Моск. общ. невропатологов и психиатров 31 окт. 1904 г.] / Н. Баженов. – М. : Типо-лит. И.Н. Кушнерев и К°, 1905. – 31 с.
2. Блумер Г. Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология : тексты / под ред. Т. Андреевой, Н. Богомоловой, Л. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 173 – 179.
3. Гюстав Лебон. Психология народов и масс / Лебон Гюстав. – М. : Академический проект, 2011. – 238 с.
4. Дьяков. А.В. Жан Бодрийяр: стратегии “радикального мышления” / Под ред. А.С. Колесникова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – 357 с.
5. Канетти Э. Из книги: “Масса и власть” / Э. Канетти ; пер. М. Харитонова // Человек нашего столетия : пер. с нем. / Сост. и авт. предисл. Н.С. Павлова. – М. : Прогресс, 1990. – С. 391 – 443.
6. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию : [учебник для вузов.] / В.Е. Кемеров. – М. : Наука, 1994. – С. 117 – 154.
7. Пантин В.И., Столярова Т.Ф. Вырождение или возрождение? Философские эссе о современной культуре и о творчестве Достоевского, Толкина, Ортеги-и-Гассета / В.И. Пантин, Т.Ф. Столярова. – М. : Культурная революция, 2006. – 304 с.
8. Уледов А.К. Нравственное воспитание / А.К. Уледов. – М. : Мысль, 1979. – 302 с.
9. Шютц А. Некоторые структуры жизненного мира / А. Шютц // Философия языка и семиотика. – Иваново : ИвГУ, 1995. – С. 213 – 229.

Охрименко Леонид. Человек и повседневность: от масс к индивиду. В статье анализируются понятия масс и индивида в контексте повседневности. Утверждается, что повседневность является формой не только продуцирующей, но и такой, что позволяет выявить точки роста индивидуального, поскольку именно в повседневности реализуется проектность деятельности, осуществляется работа и проблематизация жизненных ситуаций, что может быть осуществлено только в деятельности индивида.

Ключевые слова: индивид, массы, модернизм, повседневность, постмодернизм.

Okhrimenko Leonid. Man and everyday life: from masses to individual. In the article the author analyzes masses and individual concept in the context of everyday life. It is alleged that everyday life is a form of not only producing but also one that can detect individual growth point, as exactly in everyday life project quality activity is realized, the work and problems of everyday life situations are carried out that can be done only in the activities of an individual.

Key words: individual, mass, modernism, everyday life, postmodernism.